

DAGBANI

2023 TINᐅBIHI BAJETI

*2023 Bajeti lahibali mini Bomma ni nyamma sodoligu din nyɛ
zay' nmaa ka di karimbu lahi be asama*

Dagu' kara zaa kpaɔsibu mini di ni yen yiyisi ka zoi shem pahigu din mali dariza nɔ

Dagu' kara zaa kpaɔsibu mini di ni yen yiyisi ka zoi shem pahigu din mali dariza ni'

Tiɔbihi ni yen so' sheli deei lahibali

2023 Bajeti lahibali mini Ghana Gommanti Bomma ni nyamma sodoligu nti pahi 2023 Tiɔbihi Bajeti zuɔu zaa be yintaneti ŋɔ ni:

www.mofep.gov.gh

A yi bɔri Bajeti maa pam, jaande a ni tooi paai Public Relations Office of the Ministry of Finance:

Public Relations Office

New Building

Ground Floor

Room 001 or 003

P. O. Box MB 40

Accra – Ghana

Email: info@mofep.gov.gh

Lahibali din be kundi ŋɔ ni

Teebuya Nahingbana:.....	4
MINISITA ZINKOM	6
PILIGU	8
2022 YUUNI BOMMA NI NYAMMA NI TUM SHEM	9
2022 YUUNI PUUNI FARIGU MINI LAƳIDILI NI TUMA.....	11
2023 YUUNI TUMA BUƳISIBU.....	16
YAYA LEBIGINSIM MINI SCHABIEƳUNI BIEHIGU.....	20
NAABU	36
BAJETI BACHIPALA	37

Teebuya Nahingbana:

Teebuli 1: 2022 Jan-Sept Farigu Tuma Kolivaai.....	12
Teebuli 2: 2022 Jan-Sept Liyiri dibu Kolivaai	13
Teebuli 3: Gommanti Sama ni Chaŋ Shem (2018 – September, 2022)	14
Figure 4:2023 Yuuni Liyiri LaƳisibu (in GH¢ Million)	18
Teebuli 5: 2023 Liyiri Taribu (in GH¢ Million)	18

Dagu' kara zaa kpaɲsibu mini di ni yen yiyisi ka zoi shem pahigu din mali dariza ni'

'Ti kpalim bela muɣisigu sheli din yi kpama dahi dubu ni na ka di gba daliri nyela ti Ghana shiiri la dariza n-kuli luri tiŋa bieyukulo, nti pahi tinduya ni kpambirigu daa dubu zuɣu. Yela ŋɔ che ka ariɛzichi mini layizahi dariza boora, ka zaŋ bomma ni nyamma muɣisigu m-pa tiŋbihi zuɣu.'
Amaa, ti kuli gbubi ka di kpema.

”

MINISITA ZIŊKOM

Yuuni ŋɔ ni naai ni muɔyisigu yuuni din ka ŋmali bomma ni nyamma taarihi ni tingbani ŋɔ ni. Kamani dunia ŋɔ zaa la, kɔrona vaarɔsi alaamu la daa lu 2020 yuuni kɔto la ni, din daa tahi bomma ni nyamma nyaanga labbu na, ka di daa tahi layinyara boobu na ni sam' sheɔa ti ni daa mali shili gu ti daalaamu maa tuhi bu ni la.

Saha sheli ti ni daa tɛhi, ni ti diri nasara, ti soochi nyabu kɔrona vaarɔsi tuhibu la ni, ti ni daa pili doli ti taɔibu sodoligu saha sheli, di saha, ka yɛla pam daa kana ti to ti, n-zanɔ lala saha maa nyahi nasar' sheɔa ti ni daa di dagu' kara la ni 2017 zanɔ hali ni 2019 yuuni la. Tuuli, di daa nyɛla Russia-Ukraine tɔbu la, din paya ka layinyara zalikpana 2022 yuuni bajeti la daa bi danɔ paasibu, ka di daa zi nyaanlabbo na. Yim, tuuli yuun' pia puuni, ka International Capital Market dunoya daa kpari ti bahi sambani ni, ka dundɔɔ ni layidibo soya kpaɔsi ka liyiri paɔbu daa pahi, ka di tahi sam' kara yɔbu na ka shiiri dariza booi pam yaha.

Di zuɔy, di ni niɔ ka tinduya ni liyiri sɔɔsim nyabu din yiri layidaya ni mini ti ni nyari lay' sheɔa tinduya ni filim la, ka lay' sheli ti ni mali dari nema kperina du zuɔyusaa di ni niɔ ka ti suhu yu tinduya ni nema ti lahi yayi tingbani ŋɔ ni la, ka di che ka ti ni yɔri sama lay' sheɔa zuɔy la pahi ka lahi gbarigi ti Ghana shiiri la. Dimbɔɔɔ chemi ka biehigu niɔ tom ti ti zaa, Gommanti mini ti yino kam zaa. Kpam daa pahibu tahi nema mini tuma pam dahi dubu na, m-pahi nema daa pahibu din chanɔ hali ni kɔbiga pubu vaabu 40.4% Silimiingoli October 2022 yuuni la ni.

Achiika ti nyɛla ninvuɔy' sheb ban nya zahimbu, ka Gommanti nya ka di nyɛla ti zaa yelimuɔyisirili ka di tahi maa na. Ti bɔri ni ti puhi ka payi sokam balle asanzanima la, nti pahi jintɔriba, layingunima ban kpuyiri tuuntumdiba (Employers' Associations) mini tuuntumdiba layingunima (Labour Unions) ni tuuntumdiba zaa (Civil Society) ni adiini layingunima (Faith Based Organizations) ni Ghana feera duri layingunima (Association of Ghana Industries) ni

Dagu' kara zaa kpaɲsibu mini di ni yen yiyisi ka zooli shem pahigu din mali dariza ni'

Daabihi laɲingu (Ghana Union of Traders Association) ni kariɲ tumayili baɲdiba mini karimbibi zaa (Academia) ni Gommanti saawarimaaniba (Think-Tanks) ni Ghana mulichi zaa ban na kuli za ti nyaɲa hali ni saha sheli ti ni na kuli doli taba muɲusigu ɲɔ saha ɲɔ.

N zaani Tingbanzuɲulana, Nana Addo Danquah Akuffo-Addo zaani, n-ɲeri ya ni Gommanti lebigiri yela din ni maali bomma ni nyamma zali n-labisi dagu' kara la naba ayi zuɲu, ka duhi ti laɲinyara la, ka kpuyi lebiginsim so' pala mini gommanti tuma yayili tayibu so' pala, ka yeligi tuma duri nɛma ka baligi neen' shɛɲa ɲan dii bi kpa talahi ɲi n-kpɛna Ghana, ka kpaɲsi nɛma ɲi n-yi sambani ni nti kɔhi, ka yeligi nɛma maalibu tingbani ɲɔ ni ka ɲa zani ɲan di yen ɲi n-kpɛna la zaani ka gu ka tayi niriba ban nya gaɲbu la.

Yem sheli ti ni bohim kamani tingbani ni niriba saha ɲɔ ni che ka ti labi maali ka lebigi ti bomma ni nyamma zali di naba zuɲu ka di yiyisi zani di naba ayi zuɲu. Ti ni kpaɲ ti maɲa. Ti ni laɲim yi di ni. Ti Duuma ni zani ti nyaɲa ka ti ti yiko din ni niɲ dimboɲɔ.

Naawuni niɲmi alibarika niɲ!

Ken Ofori-Atta
Layidibo Minisita

PILIGU

1. 2023 Tinjbihi Bajeti nyela Gomnanti ni daa di nasar' shɛli 2020 la mini o ni mali nia shɛli shɛli ni o nya farigu deebu ni ni di zaɗ tum tuun' shɛɗa ti ni zali la ni 2022 ni la kolivaai. 2023 tinjbihi baɛti ɲɔ taachi nyela, ***"Dagu' kara zaa kpaɔsibu mini di ni yɛn yiɣisi ka zoi shɛm pahigu din mali dariza ni"***.
2. Yuma din gari ni, bajeti palli kam nyela tuun' pala din piini ka che tuun' kura din na be tumbu ni bahira. Dimbɔɲɔ nyela din bɔri musigu tiri ti layidibo soya ka lahi che ka ti yɔri sama waawaayili din che ka tuma liyiri pahira dama sama din bi yo n-doli saha la zuɣu pahirila nyɔri.
3. 2023 yuuni puuni, Gomnanti ni tum tuun' pala, amaa ka ni lahi kpaɔsi ni ti naami tuun' shɛɗa din pun tum zali soli ka di cheri ɲa bahira.

2022 YUUNI BOMMA NI NYAMMA NI TUM SHEM

Tingbani bomma ni nyamma soya tuma

4. 2022 Yuuni Sunsuuni Layidibo Soya Labivihi puuni, Gomnanti daa zali bomma ni nyamma toontibo ɲɔ n-ti 2022 yuuni:
 - i. GDP maɲli zoobu vaabu 3.7 kɔbiga puuni;
 - ii. Din pa kpama yelimaɲli GDP zoobu vaabu 4.3 kɔbiga puuni;
 - iii. Yuuni bahigu binyera dahi dubu vaabu 28.5 kɔbiga puuni;
 - iv. Tingbani Arizichi samli zoobu zaa GDP vaabu 6.6 kɔbiga puuni;
 - v. Arizichi di ka guui mi GDP vaabu 0.4 kɔbiga puuni; n-ti pahi
 - vi. Tinduya ni lay' zahi tooi yo tinduya ni neendara mini tuma zuyu din ni paai chira ata ni pirigili dini

5. Lahibali din beni n-jendi tingbani ɲɔ bomma ni nyamma toontibu Silimiingoli January hali ni September 2022 yuuni puuni wuhi muƷisigu sheli din labiri niɲdi ka yila tinduya ni mini tingbani ɲɔ ni na. dimboɲɔ che ka layiɲmara dariza boora, ka che ka nɛma dahi dura, ka tingbani sama yɔbu niɲ tom, ka layidibo barinanima niɲda di mini Gomnanti tahi soya ɲɔ na ni di kuli ni tuhi baligi li la zaa yoli:
 - i. GDP yelimaɲli zoobu vaabu 4.0 kɔbiga puuni yuuni puuni 2022 yuuni piligu chira ayɔbu zaɲ mayisi vaabu 3.9 kɔbiga puuni saha yini maa 2021 yuuni puuni;
 - ii. Nema dahi dubu zooi paai vaabu 40.4 kɔbiga puuni October goli puuni 2022 ni ka che di ni daa nyɛ vaabu 37.2 kɔbiga puuni September goli mini 33.9 kɔbiga puuni August goli ni, din daliri nyɛ bindira mini din pa bindira dahi dubu;

- iii. Bajeti zaa samli din nye liyiri laaasabu GDP puuni daa nyela vaabu 7.4 kɔbiga puuni zaɔ maɔyisi tamaha ni daa jendi sheli GDP puuni vaabu 6.2 kɔbiga puuni, ka di zuɔyɔ daa che ka samli din beni zaa niɔ GDP puuni vaabu 2.0 kɔbiga puuni zaɔ maɔyisi GDP vaabu 1 kɔbiga puuni. Yeli sheli din daa tahi samli ɔɔ maa na nyela 2021 puuni sam' sheɔa din daa na zaya boɔri yɔbu zuɔyɔ, nti pahi yuun' sheɔa din daa pun gari gba sama mini sam' pala zuɔyɔ;
- iv. Zama Samli zaɔ maɔyisi GDP pubu zala vaabu 75.9 kɔbiga puuni 2022 September goli bahigu, ka di nyela di yila vaabu 76.7 kɔbiga puuni 2021 December n-lu na, ka di daliri kuli nyela ti layizuyɔ la nyaanlabo n-tahi li;
- v. Tinduya ni lay' zahi daa nyela Amarika liyiri miliyɔɔ US\$6,591.8, din sayi chira ata laasabu tinduya ni bindara dabu saha din nye 2022 September goli bahigu, dimboɔɔ daa nyela boobu di yi zaɔ maɔyisi di ni daa nye Amarika liyiri miliyɔɔ US\$9,695.2 2021 December goli ni la (din daa nye chira Anahi zuɔyɔ tinduya neme dabu yaa); nti pahi
- vi. Ghana shiiri dariza lu nti za 52.2 kɔbiga puuni zaɔ maɔyisi Amarika dola la, ka daa nyela vaabu 4.1 kɔbiga puuni 2021 December goli ni. Lala n-lahi nyeli ka Ghana shiiri da lu tiɔa vaabu 48.5 kɔbiga puuni zaɔ maɔyisi British Pɔɔɔli vaabu 3.1 kɔbiga puuni 2021 December goli puuni.

2022 YUUNI PUUNI FARIGU MINI LAYIDILI NI TUMA

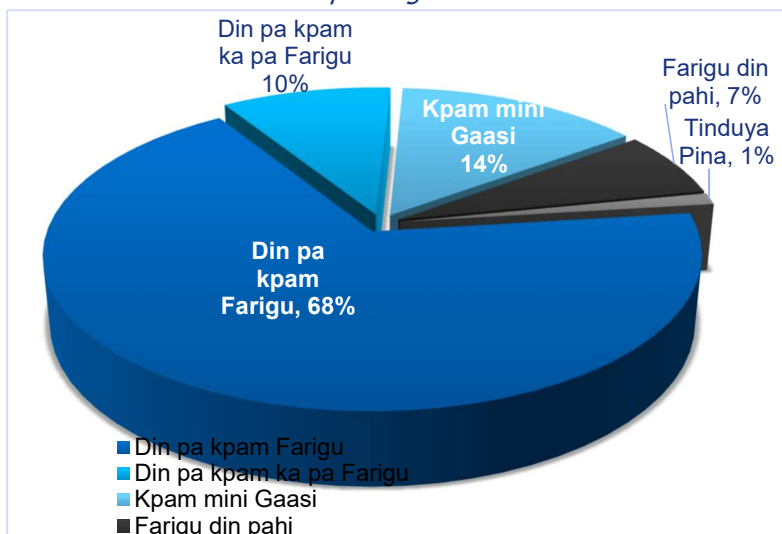
6. 2022 Yuuni-Sunsuuni daa labi vihi 2022 bajeti ni di lu' n-zahim duniya yili muɔisigu sheɔa din beni zaɔ kpa lɛbiginsim polo.
7. Lahiba' sheli din beni n-jɛndi Gomnanti tuma din jɛndi 2022 January – September wuhiya farigu deebu labi nyaɔa, ka laidibo din lee lu n-zahim bɛ ni daa pun tɛhi li shem.

Farigu Zahimbu

8. Farigu mini tinduya sɔɔsim daa yiyisila miliyɔɔ GH¢65,399 (GDP vaabu 11.0 kɔbiga puuni), zaɔ mayisi bɛ ni daa bɔri sheli GH¢67,307 (din nye GDP vaabu 11.4 kɔbiga puuni) zaɔ mayisi din daa nye miliyɔɔ GH¢49,108 (GDP vaabu 10.7 kɔbiga puuni) saha yini maa 2021 yuuni puuni.
9. Zaɔ kpa yuuni maa laasabu ni daa nye sheli polo, farigu zaa mini tinduya lay' sɔɔda daa poola miliyɔɔ GH¢1,909 bee vaabu 2.8 kɔbiga puuni, nti pahi yuuni maa toontibo vaabu 33.2 kɔbiga puuni. Yuuni maa farigu dariza lubu maa daa yila farigu balibu zaa ni daa bi tum vienyɛla la ni na.
10. Farigu deebu din daa niɔ 2022 Jan-Sept goya ni n-do teebuli 1 ni ɔɔ.

Teebuli 1: 2022 Jan-Sept Farigu Tuma Kolivaai

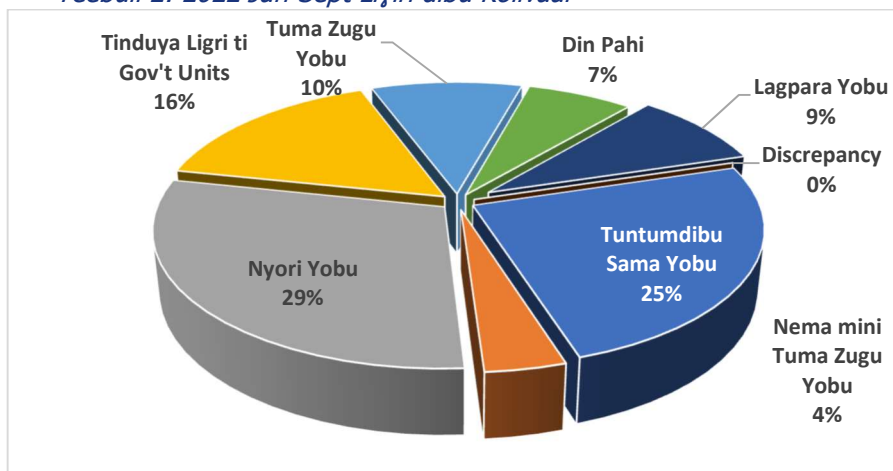

Layidibo Zahimbu

11. Layidibo din gbaai layipara yobu yela zaɲisisbu yɔri din niɲ saha maa ni yiyisila miliyɔɲ GH¢109,421 (din nye GDP vaabu 18.5 kobiga puuni), din kuli yayi be ni gbaai sheli miliyɔɲ GH¢103,992 la biɛla (GDP vaabu 17.6 kobiga puuni m-bala) din nye vaabu 5.2 kobiga puuni. Layidibo maa garibu biɛla maa daliri nyela din jendi nyɔri yobu mini tinduya liyiri yo n-ti gomnanti yaya la.
12. Layidibo maa ni daa pu shem layidili soya n-do teebuli 2 ni ɲɔ.

Teebuli 2: 2022 Jan-Sept Liyiri dibu Kolivaai

Tuma zuyu Yobu

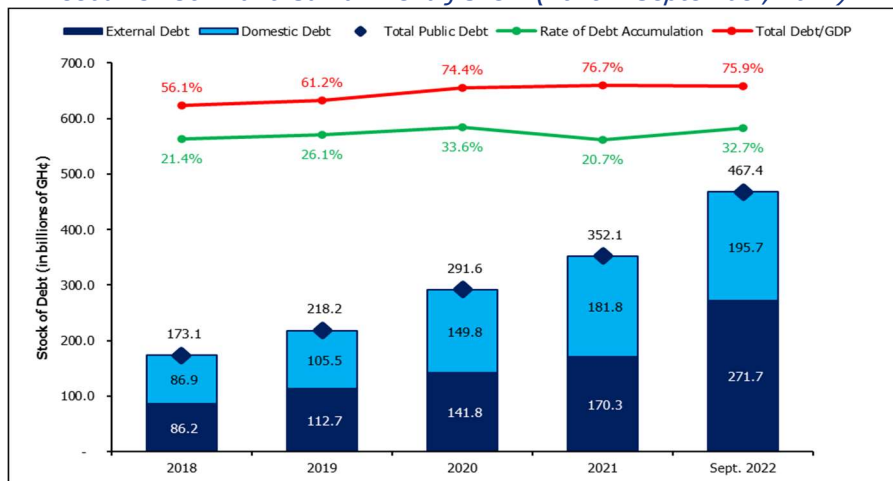
- Gomnanti tuma saha maa ni liyiribi di n-niɔ bajeti samali yiɔisila miliyɔɔ GH¢44,022 (GDP vaabu 7.4%), zaɔ maɔysi be ni zali sheli miliyɔɔ GH¢36,684 (GDP vaabu 6.2%). Tingbani ɔɔ ni liyiri ka be daa zaɔ yo sama maa, Tinduya ni sama yobu saha maa ni yiɔisila miliyɔɔ GH¢6,531 (GDP vaabu 1.1%).

Gomnanti Sama Zaashee 2022 Yuuni

- Lahibali din na beni wuhiya ni Gomnanti Sali zaa 2022 September goli ni yiɔisila miliyɔɔ GH¢467,371.32 (Amarika liyiri US\$48,871.34 m-bala), din nye GDP vaabu 75.9 kɔbiga puuni. Dimbɔɔɔ puuni tingbani ɔɔ ni samli yiɔisila miliyɔɔ GH¢195,657.61, din nye GDP vaabu 31.8 kɔbiga puuni. Ka tinduya ni samli nye miliyɔɔ GH¢271,713.71, GDP vaabu 44.1 kɔbiga puuni m-bala.
- Tingbaɔ puuni sama maa dubu daa bi yi sheli pahila nyɔri pahibu, ka tinduya ni sama mi dubu dalirinye tingbani ɔɔ liyiri dari boobu la zuyu.

Teebuli 3: Gommanti Sama ni Chaɛ Shɛm (2018 – September, 2022)

Source: Ministry of Finance

2023 Daabiligu Sayisa Zoobu Buyisibu

16. Zan jendi daabiligu sayisa tuma taris zalibu polo, Gommanti zali tarisi din doli na ɗo n-jendi daabiligu sayisa din yen beni 2023 hali ni 2026:

- i. GDP kpalinkpaa zaabu tu ni di paai vaabu 4.3 kɔbiga puunu;
- ii. Nema din pa kpaɛ GDP tu ni di zoobu paai vaabu 4.0 kɔbiga puuni;
- iii. Nema daa dubu kpalinkpaa tu ni di paai vaabu 8 ± 2 kɔbiga puuni;
- iv. Liyiri di ka guui din jendi alikauli palibu tu ni di paai GDP vaabu 1.3 % kɔbiga puuni 2023 yuuni zaɛ hali ni 2026 saha; ka
- v. Tinduya layizahi tooi paai chira anahi (4) tinduya nema da n-kuna

17. Daabigu sayisa nianima mini di tarisi ni zali shem zuɣu, daabiligu sayisa ni buyisi zali shem 2023 yuuni puuni n-doli na ɗo:

- i. Di GDP zoobu din paai vaabu 2.8 kɔbiga puuni;

- ii. Nema din pa kpam GDP zoobu din paai vaabu 3.0 kɔbiga puuni;
- iii. December bahigu nema daa dubu din paai vaabu 18.9 kɔbiga puunipercen;
- iv. Liyiri din di ka guui din jendi alikauli palibu zoobu paai GDP vaabu 0.7% kɔbiga puuni; nti pahi
- v. Tinduya layizahi too paai chira anahi saha din bi pɔri gari chira ata ni biela (3.3) tinduya nema dabu.

2023 YUUNI TUMA BUYISIBU

Farigu Buyisibu

18. Arizichi din yen sɔɔ tuma chandi ba n-zani zuɔu, Gonnanti ni ni zaɔ farigu soya buyisibu din yiɔisi GDP vaabu 1.35 n-ti Jintɔriba ka be dihi nuu di zuɔu. Dinnima n-nye:

- Ni di labi vihi farigu din jendi shigaari mini taba ka di doli ECOWAS zaligu, ka pahi binnyura din yaa yaɔi biyo yaa zuɔu farigu.
- Ka pahi Vaati farigu (VAT) vaa diba ayi ni pirigili (2.5) zuɔu zaɔ pahi di ni pun nye vaabu 12.5 kɔbiga puuni la ka di niɔ vaabu 15 kɔbiga puuni ka taɔi zalisi din gbu neen' sheɔa vaati farigu ni bi gbaari la.
- Ka taɔi zaligu din be farigu sheli be ni boli "Convert the National Fiscal Stabilisation Levy (NFSL)" ka di leei faritu sheli din yuli nye "Growth and Sustainability Levy (GSL)" n-jendi tuma kam.
- Ka filim mobalmoni fragu din nye "Reduce the Electronic Transfer Levy" la ka di yi vaabu 1.5 kɔbiga puuni n-zali vaabu 1 kɔbiga puuni, ka yihi di zaligu sheli din gbaari dabisili puuni yihi zani tarisi la.
- So' sheɔa di ni lahi buyisi pahi n-nye
 - Di kɔhi "Electromagnetic Spectrum" la 5G galisim;
 - Kpaɔsi ya bee duri haayibu farigu zalisi;
 - Di biehi yel' sheli be ni boli "Pursue Additional Oil Entitlement (AEO)" naba din jendi kpama tuun' sheli be ni boli Jubilee Field la; ka
 - Di labivihi Income Tax ka di bi lahi gbaari nɛma taɔibu sama ka le kpaɔsi nɛma taɔibu din ka sama la farigu deebu.

Liyiri dibu Soya

19. Zaɗ pahi soya zuɗu, Gomnanti buyisi lay' diri sheɗa ŋan ni soɗ tuma tuma tumbu soya.

- Ni di pahi nandaamba layisɔɗda sheli be ni boli LEAP buyi zuɗu din yi nye yili kam Ghs45 goli puuni la ka di GHs90 goli kam ka pahi ninvuyi sheba ban deeri li kalinli ka di paai yili 344,185. Soya ŋɔ ni che ka LEAP layidili bajeti ka di yi miliyɔɗ GHs197.5 2022 ni la m-paai miliyɔɗ GHs395;
- Di ni pahi miliyɔɗ GHs138 shikurubihɔ dihibu yori bajeti ni,
- Be ni tuyi be ni ŋmaari Tingbani Zuyulana mini o wulana ministernima, minisita wulaananima, Diisinima, nti pahi Gomnanti ni kpuyi sheba ka be lihiri yomnanti tumaduri la yori vaabu 30%;
- Di ni filim tuma duri farigu lay' ŋmahira din nye vaabu 25 kɔbiga puuni la nti zali vaabu 17.5 kɔbiga puuni;
- Labisi liyiri mini farigu kam niɗ GIFMIS liyiri pɔɗ la ni ka lihi ka be zaɗ GIFMIS soli maa layidibo kam ni, GIFMIIS maa tuma ni zani di naba zuɗu zaɗ chaɗ 2023 yuuni bahigu.
- Place a cap on salary adjustment of SOEs to be lower than negotiated base pay increase on Single Spine Salary Structure for each year;

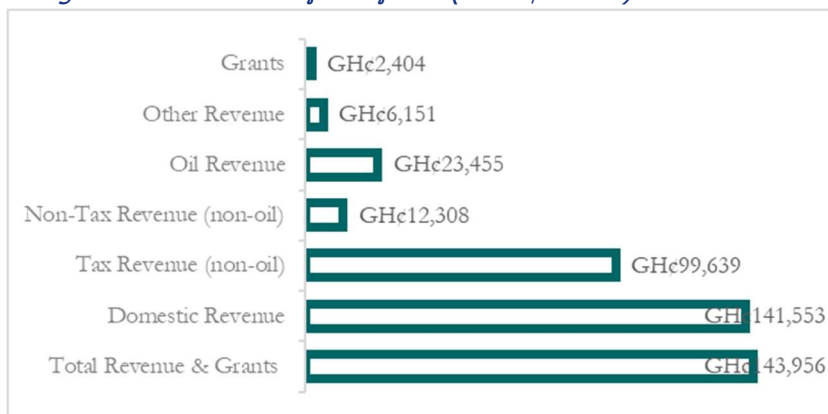
2023 Yuuni Liyiri layisibu

20. 2023 yuuni puuni, Gomnanti mali nia ni di deei farigu mini tinduya soɗsim din ni paai miliyɔɗ GH¢143,956 (GDP vaabu 18.0% m-bala kɔbiga puuni) ka farigu balibu deebu soɗsi li – farigu kara deebu soya – din ni paai GDP vaabu 1.35 kɔbiga puuni.

21. Farigu liyiri maa puuni balibu ŋan beni n-nye dundɔɗ ni farigu din ni paai miliyɔɗ GH¢141,552 din nye yuuni puuni zoobu vaabu 46.6 kɔbiga puuni 2022 yuuni puuni buyisibu. Tinduya ni ban soɗdi liyiri laasabu ni paai miliyɔɗ GH¢2,403 (GDP vaabu 0.5% kɔbiga puuni).

Figure 4: 2023 Yuuni Liyiri Layisibu (in GH¢ Million)

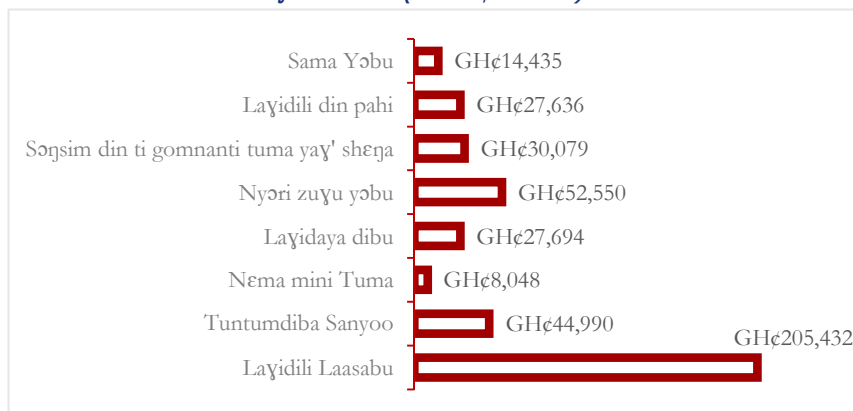

Source: MoF

2023 Liyiri Taribu

22. Yuuni maa layidili zaa (Lay' kura yɔbu pahiya) nyela be ni buyisi sheli zali miliyɔɔ GH¢205,431 (GDP vaabu 25.6% kɔbiga puuni). Buyisibu ɔɔ nyela GDP filimbu vaabu 0.3 kɔbiga puuni talahi layidili din za Gɔmnanti zuɔu zaɔ mayisi 2022 di yi zaɔ mayisi 2022 Gɔmnanti ni gbaai alikauli sheli zaɔ chaɔ zama liyiri dibu soli din tuhi polo. 2023 liyiri dibu soli kolivaai be Teebuli din pahi 5 ni.

Teebuli 5: 2023 Liyiri Taribu (in GH¢ Million)

Source: MoF

2023 Yuuni Bajeti Sania mini Tuma Zuyu Yɔbu

23. Yuuni maa layidili zaa (Lay' kura yɔbu pahiya) nyela be ni buyisi sheli zuyu, Bajeti zaa laasabu nyela samli din yiɔisi miliyɔɔ $\text{¢}61,475$, din sayisi GDP vaabu 7.7 kɔbiga puuni. Di nɔmali din nye layipieliga samli yiɔisila miliyɔɔ $\text{GH¢}8,925$, din nye GDP vaabu 1.1 kɔbiga puuni.

24. Sama maa nyela di ni yen yo sheɔa zuyu ka di liyiri maa yen yila tinduya sɔɔsim mini tingbani nɔ ni liyiri puuni. Luy' sheɔa liyiri nil ahi yen yina nyela tinduya ni liyiri tuma duri kamani IMF sheli ti ni na doli la, nti pahi sama yɔbu saya zaligu dolibu.

YAYA LEBIGINSIM MINI SHABIEYUNI BIEHIGU

25. Yayili ŋɔ yerimi kpaɔsiri gomnanti tuun' gahinda kpaɔmaɔa yaya ŋan yaai 2022 yuuni la mini tuun' sheɔa ŋan gbaai ni ŋa tum 2023 yuuni puuni.
26. Tuma ŋan gbaai ni ŋa tum ŋɔ mini niɔsim ŋɔ zaa jendila Gomnanti Tingbani lebiginsim nia ŋan gbaai saha sayisima (Government's Medium-Term National Development Policy Framework (2022-2026)). Tuma ŋan gbaai ni ŋa tum ŋɔ nia nyela ŋan yen pali Gomnanti CARES tuma la nti pahi nia ŋan yi tinduya ni nima ni gbaai alikauli sheɔa zaɔ jendi UN Agenda 2030 (SDG's) mini African Union Agenda 2063.
27. Yayili ŋɔ yerimi kpaɔsiri Gomnanti kpaɔmaɔa yaya ŋan yaai bee gahim mini bomma ni nyamma yaya ni 2022 yuuni la, nti pahi tuma ŋan gbaai ni ŋa tum mini niɔsim ŋan yen niɔ 2023 yuuni.

Bindirigu fukumsi

28. Gomnanti, zaɔ dalim o sodoligu nia din nye di taɔi liyiri din nyari tih sabbu yayili la ni na, yimina ni tibihi miliyɔɔ 2.7 n-ti pukpariba 2022 yuuni la koɔ saha.
29. Nɔhi ban nyeri gala ka be kalinli yiyisi 120,000 daa nyela be ni da sheba n-tari paɔiba ban guli nɔhi ka be kalinli yiyisi 1,000 ka be yi koɔba ni yaya awei ni na (Savelugu, Sagnarigu, Wa tiɔa puuni, Nandom, Sissala East, Krachi East, Nkwanta South, Techiman North and Nkoranza) ka di lu zahim Rearing for Food and Jobs module (Binnema bahibu bindirigu mini tuma zuɔu). Ban daa di anfaani ŋɔ daa lahi deei napɔri din ni deei nɔhi 120 din mali baatiri.
30. Din lahi pahi, binkɔb' baligu ban kalinli yiyisi 3,750 daa lahi nyela be ni da sheba n-tari ni be doɔi yeligi ka pukpariba 45 nya kpaɔsibu zaɔ chaɔ bindir' pooli suhudamli polo ka ban di anfaani maa tooi nyanɔ bahi moɔni ka nyanɔ yili yelimuyisira.

31. 2023 yuuni puuni, Gomnanti ni baligi atirinya mini taansi ni kube ni abe ni moonngu ni lɔba ti' bihi kɔbu mini taribu ŋan kalinli yen yiyisi miliyɔŋ 5.65 ka ŋa zaŋ tari pukpariba ban kalinli yiyisi 175,000.
32. 2022 yuuni la, gomananti daa me lunfa kara 65 ka ŋa daa che ka tingbani chi fukumsi niŋbu shee nabi pahi 80,000 mt zuyu "One District One Warehouse" programme (bɔbili ni yayili kam ni, lunfa yini gbaabu la ni) ni di sɔŋ baligi puu atam kpuyibu nyaaŋa bindira sayimbu la ka lahi tooi gu ka taɣi pukpara ni nyari laɣ' sheŋa la.
33. 2023 yuuni puuni, gomnanti ni naai Phase III of Tamne Irrigation Project la, ka gbi mɔya Sunyeri mini Tousal/Jeyiri ni Tasundo ni Gilang ka labi mali mɔy' sheŋa niriba ni mali kɔri wuuni la, tinsi ni kamani Vunania mini Gilang.

Bimbina kulim bahibu kpaɔsibu

34. Pumpɔŋɔ kulim feebe mini di daa yinyari kpɛbu la, ka di bi yi sheli na m-pahila duniayili muɣisigu ŋɔ chemi ka gomnanti pahi bimbina kulim taritiba kalinli ni di che ka sokam paai. Dimbɔŋɔ che ka bindira kɔbu ti tooni ka baligi barina din di yen be bindiripooli ni la.
35. 2023 yuuni puuni, gomnanti ni gari tooni kpaɔsi bimbina kulim maalibu mini yeligibu ka di pahi kpaɔsi EXIM banchi sɔŋsim la.
36. 2022 yuuni la, gomanti ni daa kpuyi sodoligu din nye Aquaculture for Food and Jobs (AFJ) Programme (zahim bahibu ni di tiri bindirigu mini tuma la), o daa gbi zahim biebigu shee ŋan kalinli yiyisi 124 (biɛma 108 ni keejima 16), ka tari zahim bindira kpalansi ŋan kalinli yiyisi 17,460, nti pahi biɛma mini keejima ŋan mali zahim bihi n-ti layingunima 25 zuyu. N-lahi pahi, niriba 294 ka be daa lahi le zahim gulibo baŋsim ka zahinguliba ban kalinli yiyisi 408 gba daa nya baŋsim lebu zaŋ kpa zahim bindira maalibu polo.

37. 2023 yuuni puuni, gomnanti ni bo biema 300 mini keejima 40 ni taapoolii tankinima 52 ka ti zahim bindira kpalansi n̄an kalinli yiyisi 35,000 ni pipaya mini jepayisi zay' bihi miliyona ata (3) ka n̄a zar̄n ti layingunima 50.

Kookoo Yayili

38. Kookoo yayili ni, tuma 147,000 n-daa kpa yay' sheja n̄an daa b̄ri tuuntumdiba la, kamani tuma yay' sheja vieligibu mini tihi labi sa/biri ni bimbilima/tihi tiim mhibu ni kulim bahibu ni bimbilima wahibu. Be daa kpuyila bipola ban na mali yaa n-kpehi tuma ni be yay' sheja ni ka di che ka niriba bi lahi yiri tin̄kpan̄si zori kuni fondi ni.
39. 2023 yuuni puuni, gomnanti na kuli ni tuyi lala tuma maa tumbu, ka di nam tuun' pala ka kpan̄si tuun' kura la ka di baligi tuma kalinsi muyisi gomnanti sani.

Kpam mini Niyilimbuyim

40. Ka niyilimbuyim tibu mini taribu sama baligi ka kpan̄si niyilimbuyim tibu, 161kV Volta-Achimota-Mallam mia la nyela din pahi yaa ka pili tuma.

41. Gomnanti nia din nye ni tingbani n̄o yaya zaa nya niyilimbuyim zar̄n char̄n 2024 yuuni na la, zilya n̄an kalinli yiyisi 157 nyela be ni zar̄n sheja gohi tingbani n̄o niyilimbuyim mihi la Silimiingoli September 2022 la ni, ka di che ka ban nyari niyilimbuyim kalinli pahi n-kpuyi kobiga vaabu puuni 87.03 2021 yuuni la n-zar̄n hali ni 88.54%.

42. Gomnanti nia din nye ni niyilimbuyim paai kom ni tingbana mini di ni to ni di paai yay' sheŋa la zaa ni alaha niyilimbuyim, be sa niyilimbuyim dari ata Azikpe mini Aflive ni Alorkpem kom ni tingbana ŋan be Ada East District din be Greater Accra Region (Ankara yayili) la ni ka di tuma naai.
43. 2023 yuuni puuni, gomnanti ni kpaŋ o maŋa n-naai tuma shili maalibu din jendi Accra-Kumasi niyilimbuyim dari maa mini Wulinuhili yayili niyilimbuyim kpaŋsibu dari (the Western Corridor Transmission Upgrade Project) la ka lahi kpaŋsi "Government Goes Solar" tuma la.
44. Gomnanti ni lahi gohi tinsi ŋan kalinli yiyisi 400 ka di lu SHEP-4 mini SHEP-5 nti pahi Turnkey Projects (Turnkey tuma) la 2023 yuuni na m-pahi tir' sheŋa zuyu Ahafo mini Ashanti ni Bono ni Tudu yayili ni Upper East boba ni yaya la ni zaa. Gomnanti ni lahi pili tuun' bobigu din nye tuun' yini tum aka be wuntana niyilimbuyim tuma din yen nyɔri pala zuyu fondi la ni mini asambuli yaya la (MMDAs) zaa ni tingbani ŋɔ ni.

Tuuntumdiba kpuyibu soya bobu

45. Zaɔ kana Silimiingoli October 2022 la, Youth Employment Agency (YEA) daa nyela ban ti niriba ban kalinli paai 80,735 tuma balibu pam ni.
46. 2022 yuuni la, gomnanti layingu di nye National Alternative Employment and Livelihood Programme (NAELP);
- daa lahi deei ka labi sa tihɛ 645 hectares ɔan neei ni, ka di nyela di daa tila niriba ban kalinli yiɔisi 2,300 tuma; ka
 - wari ti' bihi ɔan kalinli yiɔisi miliyɔɔ 20 ɔan mali anfaani ni di zaɔ kpaɔsi tihɛ sabu lebiginsim tuma, ka di nam tuun' 80,071 ka sheɔa mi yen nye daba ayi tuma n-ti bipola ban be Akotom mini Adinkra ni Techire ni Akwatiakwaso ni Fufuo ni Hohoe.
47. 2023 yuuni puuni, Gomnanti ni tuyi:
- N-deei ka mali hectarnima 1000 tingbani ɔɔ zile' sheɔa ɔan gahim ni, ka wari ti' bihi ɔan kalinli yiɔisi tuhituhili ka nye anfaani ti' bihi kamani kube mini abe mini leemu ni mɔngu ni ɔa zaɔ kpaɔsi lebiginsim tihɛ sabu mini tihɛ labi sa ni;
 - Di bo luy' sheɔa ti' bihi ni yen warita ka di paai yaya pia zali, ka ɔa nam tuma ti niriba 100, 000; ka
 - le niriba ban gbiri salima ka ka fukumsi gbana mini ban na yen tiyisi naba gbi salima ka be kalinli yiɔisi 20,000 mini niriba ban kalinli yiɔisi 200 ka nye kompin' bihi ɔan gbiri salima alaafee teha mini barina kalinsi zaa ni barina kalinsi din lahi pahi mini sodol' sheɔa ɔan lahi beni zaɔ kpa dunia niima buni gbibu layingu bibihi ni.

YouStart

48. Gomnanti mali nia ni o nam tuma ɲan pɔrilim yen nye tuhituhili (1, 000, 000) ka di daa yen pili 2022 n-zaɲ hali ni 2025 yuuni, ka di daa yen bo layipanda ti bipola ka be mali piini bipola tuma din be YouStart tuma yayili la ni.

49. Yuma ata sodoligu maa tirila bipola (ban yuma bi paai yuun' pihinahi) ka mali be zuɣu dagu' bihi soɲsim ka be tooi tumdi kamani toontibo tuma mini tuma din mali daa. Nema ɲan tumdi tuma vienyelinga, biehigu soɲsim tibu polo nyela din nya zahimbu niriba 70 sani ka liyiri kamani GH¢1.98 million ku niɲ di ni.
50. Gomnanti dihi o nuu gbana zuɣu di ni niɲ ka o mini Banchinima mini daabiligu banchinima niɲ nangbanyini ni be layim che ka YouStart pili tuma la. Banchinima maa yina ni liyiri din kalinli nye GH¢1.169 biliyɔɲ, din zani koɓiga puuni vaabu pihita (30%) lay' sheli din yen zaɲ tum tuma maa.

Tihi sabu Ghana ni di yen niŋ shem nyaŋ saa mibu tayibu

51. 2022 yuuni la ni, kamani 26.55 miliyoŋ tibihi ka be daa tari ni be sa Ghana tihi sabu sodoligu la ni. Di puuni ka be daa sa ti' bihi ŋan kalinli iyisi miyoŋ 24.44. Din lahi pahi, ti' bihi kalinli din iyisi, miliyoŋ 12.9, ka nye ofram, emire, wawa, kokrodua, aluura, siyirili (cedrela), tipieliga (gmelina), kasia, eucalyptus ni kuyu ti' bihi ka be daa tari ka be sa.

Ghana tihi sabu dabisili

52. Palo galisim kamani 11,692ha ka be daa zaŋ sa tihi ka daa labi lihi be nia ni chaŋ ti gbaai 17,000ha National Afforestation Programme la ni.
53. 2023 yuuni ŋo ni, ti' bihi ŋan kalinli iyisi miliyoŋ 20 ka be yen sa Ghana tihi sabu dabisili maa dali.
54. Dunia Tulim (Global warming) nyela din mali barina ti dunia bomma ni nyamma soya di ni niŋ ka di mali barina ti alaafee mini bindirigu la ka di barina maa mali paari tingbana ŋan bomma ni nyamma soya lu n-ti li alaha kamani Ghana la. V20 lahibali puuni, Ashaara mini Barina lahibali, Ghana koŋko ni nya ashaara sheli iyisila \$15,200,001,695 2000 yuuni la zaŋna ni 2019 n-ti Dunia Tulim.
55. Gomnanti na kuli ni doli lebigiri ka tayiri bindir' sheŋa sapooli ni nyaŋ ka di nya zaa zani n-doli saa mibu ŋ-ŋo na ka ku liyiri niŋ

wuuni kɔbu tingbani ŋɔ bɔba ni yaɣa zaa ni ka lahi kpaɲsi binkɔbiri balibu bahibu ka tɔŋ ti bomma ni nyamma tooni ka lahi baligi sababu din yen paai ti Dunia Tulim din yen che ka bindira bi niŋ ni.

Kom mini sabita

56. 2022 yuuni la, bɔba anu kom tumayili tuma (the Five Districts Water Supply Scheme) ŋan be Volta Kuliga duli (Phase 3), ka be lahi booni li STRABAG Water Project ka di tiri Adaklu Anyigbe; Agotime-Ziope; Central Tongu; Ho West ni North Tongu bɔba la zaa kom, ka tuma maa 95 vaabu kɔbiga pubu puuni naai. Di yi naai zaa, zileya ŋan kalinli yiyisi 424 ka ŋa daadam biɛligu kalinli gari niriba 234,000 nyela ban yen di di daanfaani.
57. Gomnanti ni lahi tuyi teeku noli gubu tuma la ka di gu ka tayi ya ka che kokpɛɣu mini tingbani sheebu, ka di gu ka tayi nyevuya yibu mini azia sayimbu bee yoli bahibu. Ti yi kana Dansoman tuma maa 97% n-naai, Komenda mi ka tuma 95% naai, Elmina Phase III tuma la mi ka tuma maa 92% naai, Cape Coast ka 80% naai ka ti chaŋ Anomabu ka 75% naai, Dixcove ka 40% naai ka Aboadze Phase II la mi ka 45% naai ka Ningo-Prampram mi ka 50% gba naai. Tingbani ŋɔ teeku noli gu ka tayi tuma la zaa chana din kpalim yayili kam ni bi lahi yayi lala.
58. 2023 yuuni puuni, Gomnanti na kuli ni tuyi tumdi tuun' sheŋa ŋan na bi naai ka lahi pili teeku noli tuun' pala Blekusu (Phase II), Apam, Axim (Phase II), La ni Teshie, Dansoman (Phase II), Shama, Ningo-Prampram (Section 2), Tema New Town, Anloga, Takoradi ni Maritime University Coastal Protection Projects la.

Dagu' kara zaa kparisibu mini di ni yen yiyisi ka zoi shem pahigu din mali dariza ni'

Palli Yayili

59. 2022 yuuni la ni, tuma din daa jendi La teeku noli palli la, din daa jendi palli maa yeligibu la, Tema-Ankara teeku noli palli maa ni pal' chira ata mebu Nungua Baaria la na chana.

La Teeku Noli Palli naabu tuma

60. Gomnanti nia din pahi ni di bo palijaba tinsi ni ka di baligi saratinima ti palidahi la zuyu: tuma piliya Tema – Afrao mini Tema – Akosombo pala la zuyu; be lahi labiri maani Assin Fosu – Assin Praso palli la ka di ziya ni be yen ninj li palijaba ka yayili kam loorinima ayiyi ni tooi layim doli li Assin Fosu yiya puuni ka di wayilim nye 1.2km; ziliji naba labi mali ka biriji baai yayi li gari; ni kodɔrikonima mebu Assin Fosu mini Assin Praso sunsuuni maa.

61. Obetsebi Lamptey Circle Interchange Phase II tuma mini pala tuma njan koyili li na tumdi chana. Din pahi, Tema Motorway Roundabout Phase I tuma la naaya, ka di Phase II, din nye palichira tambu buta la ni pili.

Obetsebi Lamptey Ph. 2

Dagu' kara zaa kpaɔsibu mini di ni yen yiyisi ka zoi shem pahigu din mali dariza ni'

62. Bɔba ni yaya palidahi la mini palidahi ŋan gohi bɔba ni yaya tinsi la pala tuma ŋan daa pili 2019 yuuni la vu m-miri naabu. Pala tuma ŋan naai sheŋa n-nyɛ:

Sn.	Project Name	Region	Length (km)
1	Osiem - Begoro palli sɔɔbu - Lot 5	Wulimpuhili bɔbili	24.8
2	Golokwati-Wli palli vieligibu (km10-km27)	Volta Kuliga duli	17.0
3	Nsuta – Beposo palli vieligibu, Lot 3	Ashanti	7.0
4	Nkonya Wrumpɔng – Kwamikrom palli labi maali	Oti	21.0
5	Bawjiase – Adeiso palli yay' sheŋa ŋmaai maali	Central	15.0
6	Tamale - Salaga palli bɔya ŋmaribu - Lot 1	Tudu bɔbili	25.4

63. Pala njan pahi tuma njan tum kpe puuni shenja n-nye:

Sn.	Project Name	Region	Length (km)	Sept. Progress (%)
1	Navrongo - Naga palli vieligibu (km 2.7 - km 42.2) - Lot 1	Upper East	39.5	45
2	Wa-Bulenga-Yaala palli vieligibu (Km 6.0- km 37.0) - Lot 1	Upper West	31.0	52
3	Salaga - Ekumdipe - Kpandai palli vieligibu (Km 26.7 - km 45.3) ni Kpandai - Nkanchina palli (10.8km) - Lot 2	Northern	29.4	69
4	Yagaba - Mankarigu palli vieligibu (Km 12.0 - km 24.0) ni Mankarigu - Nawunni palli vieligibu (Km 0.0 – km 17.5) - Lot 4	North East	29.5	76
5	Daboya - Mankarigu palli vieligibu (Km 30.0 - km 63.1) - Lot 5	Savannah	33.1	52
6	Atebubu – Kwame Danso pala labi maali	Bono East	35.0	30
7	Anwiankwanta – Obuasi palli vieligibu	Ashanti	30.0	90
8	Nalerigu – Gbintri palli vieligibu (Km 6.0 – km 46.0) - Lot 2	North-East	40.0	70
9	New Abirem – Ofoasekuma palli labi maali (Km 0.0 - km 33.2) - Lot 2	Eastern	33.2	99
10	Bogoso – Insu Siding-Huni Valley palli vieligibu - Lot 4	Western	26.0	83
11	Sefwi Wiawso - Akontombra palli vieligibu (Km 0.0 - km 15.0) - Lot 2	Western North	15.0	75
12	Akrodie - Sayereso palli vieligibu (Km 0.0 - km 20.0) - Lot 1	Ahafo	20.0	85
13	Menji – Bui palli vieligibu (Km 0.0 – km 30.0) - Lot 1	Bono	30.0	98.4
14	Greater Accra bobili pala njan gahim ni nja labi maali	Greater Accra	25.0	78

Kariɔ

64. Gomnanti nia din nye ni di che ka tuma nɛma beni vienyelinga n-ti fukumsi kpamba mini daaratanima ka tuma chani kalinkaliɔ shikuriti la ni zuɔu chemi ka, gomnanti bo buusunima 175 (ka di yini kam kpuyiri niriba 66) mini piiikapunima 71, ni taratanima ayiyi n-tari sekɛndiri shikuriti la mini Nuuni tuummbaɔsim mini daabiligu baɔsim bohimbu shikuriti ŋan be tingbani ŋɔ ni zaa.
65. 2022 yuuni la ni, Gomnanti daa lela dabba 3,724 mini payiba 3,715 nuu ni tuumbaɔdiba ban yi zileyɛ 29 ni na zileyɛ lebiginsim soya baɔsim ni daabiligu shikuriti la nuuni tuumbaɔsim ni di yeligi be baɔsim zaɔ kpa tuma nyabu mini tuma nambu polo m-pahi ka di lahi baligi fakari.
66. Din pahi, be daa le niriba 248 zileli lebiginsim baɔsim mini niriba gu ka taɔi Rural Development College din be Kwaso la ni ka be baɔsiri niriba be zileyɛ.
67. Gomnanti 2023 yuuni ni le zileyɛ ni baɔsimleriba 500 baɔsim n-jɛndi zileli ni gubu mini taɔibu ni zileli lebiginsim soya ka lahi yina ni baɔsim lebu sodol' pala ŋan bi kpini pukparigu tuma kamani chibo duɔibu mini bimmaɔa wuyibu ni biɔkɔbiri gbana tuma din ni che ka tingbani bomma ni nyamma ti tooni ka niriba diri di daanfaani.

Alaafɛe

68. Kpaɔziɛyɛ na kuli bela dɔriti pia din kuri pam Ghana ŋɔ ni. Dinzuɔu, Gomnanti kpaɔmaɔ' sheli din nye kpaɔziɛyɛ birili kpihimbu la chemi ka o yina ni sodoligu (LSM Implement application) din yen wuhi ka tuhi duunsi woyibu shee bɔba ni yaɔa ni nyɛla be ni zaɔ sheli wuhi salo. Ho Teaching Hospital pili CT-

Scan mini ninsala ningbuɔ puuni zahimbu tuma ka bo loori din nye ashibitibila ka di tooi sɔɔdi ba be chaɔ gili tuma ni.

69. 2022 yuuni la, Gomnanti daa naai tuma ɔan doli ɔɔ na: ashibitibihi (CHPS compounds) nyela be ni me sheɔa Debiso mini Nsutam ni Tiawia; ka me ashibiti (district hospital) Konongo; ka me barinima tibbu mini sɔɔbu shehi Aflao mini Elubo ni Keta ni Kumasi South ni Sewua; Kpaya yayili mini Korona Vaarɔsi barinima biehiɔ shee (COVID-19 Isolation Centre) nyela din me Korle Bu.
70. 2023 yuuni puuni, Gomnanti na kuli ni che ka alaafee tuma soli baɔdiba tingbani ɔɔ ni yibu na doli soli ka di nyela gomnanti ni kpaɔ o maɔa ka o mini United Kingdom gomnanti naai gbaabu sheli be ni daa pili la ka dihi be nuhi gbana zuɔ.
71. Gomnanti na kuli ni tuyi Tingbani tima layiɔgu mini dɔriti tuhibu yayi la (National Vaccine Institute mini Ghana Centre for Disease Control). M-pahi, kpaɔziɔɔɔ tima nyela ɔan yen zaɔ pili tuma 2023 yuuni ka di baligi di ninvuyikubu nti lahi yayi tingbani ɔɔ la zuɔ.

Gu ka tayi daadam

72. Gomnanti 2022 yuuni la ni, daa kpuyila niriba 5,000 n-kpehi piriɔtuma ni ka di nye o nia din nye ni o pahi fukumsi tuuntumdiba maa kalinli ka tahi fukumsi zaligu dolibu na la.
73. Tuma yayili maa nini kpala bibielim tuma din bi nyari vihigu (Cold Cases Unit) ka di be Bibielim tuma vihigu yayili la (Criminal Investigations Department (CID)), ka be bahi baɔdiba ban tuhiri ɔmenditoya (Anti-Armed Robbery Taskforce (AATF)), ka nam ban yen bari chechebuyima gindi yayili (Motorbike Patrol Unit) fɔɔ tinsi maa sheɔa ni, ka pili yay' sheli ban yen baligiri yuri (Police Mounted Squadron mini Pirinsi yayili ban wumsi bahi m-mali ba tumdi bibielim tuma (Canine (K-9) unit) ginda. Yay' pala ɔan kpe be tuma maa ni maa na pahila be tuma ɔan nye be kpaɔsi tingbani puuni fukumsi la.

74. Gomnanti na kuli ni tuyi sodoligu din nye di me ya n-ti fukumsi tuuntumdiba din pahiri ata la (Phase III of the Security Services Housing Programme) din kalinli nye 320 n-ti pirinsi ka di be Prinsi bamsim lebu shikuru din be Tesano la.
75. Gomnanti kobili ni, National Disaster Management Organisation (NADMO) ti gamu ni paai sheba soɲsim ka be kalinli yiyisi niriba 15,772.
76. 2023 yuuni, pirinsi ni yen tum tuun' sheɲa n-nye:
- be yochi "Formed Police Unit" bɔba pinaayobu (16) la ni, din yen soɲ kpaɲsi ka gbibi zalisi mini niriba vienyelinga ;
 - n-labi wumsi ka kpaɲsi Bibielim Tuhibu Yay' (Crime Combat and Action Unit) sheli din pun benila ka di nya yaa tooi tuhi tuumbieri tuma kamani faa / ηmenditoli
 - -yihidabba 1,500 mini loorinima 100 m-pahi, din yen soɲ ka tinsi ni mini palidahi la zuɲu gilibu gilibu tuma la ka di soɲ tayi bee baligi faa / ηmenditoli; ka
 - n-yeligi Traffic Surveillance Centres la ka di paai pirinsi bɔba pishi ayika (18) la zaa, din yen soɲ ka kpaɲsi tirafiki (traffic) yuulibu vienyela soya zuɲu, din yen che ka tipawumlinima la mini barinanima la baligi ti pala la zuɲu.
77. Gomnanti gba na kuli bamsiri salo zaɲ kpa gamu barina baligi polo, ka kpaɲsiri ka che ka niriba zaɲdi be zaya tingbani damli yela ni, ka kpaɲsi zileli nimmoo kokpeɲu kpebu polo bɔba ni yay' sheɲa ni.
78. Ya mebu tuma din pahiri Anahi la ka nye fukumsinima ban guli dansarikanima ya la ni piligi mebu 2023 yuuni.

Saamba Gorim

79. Gomnanti ni dolisi Ghana Tourism Authority (GTA) la ni n-zaɲ so' kpeɲa che ka be baɲ tuun' sheɲa din be di 'Nyami Ghana', 'Dimi Ghana', 'Yemi Ghana' ni 'Tehimi Ghana' lahabaya molibu la, din

yen kpaŋsi bindir' sheŋa din yi Ghana ŋɔ dibu Tourism mini Hospitality dabiligu polo.

80. Gomnanti ni che ka ban mali saamba yagbera la mini bindirikohiriba la kohiri ti maŋmaŋa bindira mini binnyura, ka zaŋ ti dahalali neemmanja, neenkpera kamani jadari n-golisi be duri puuni mini dunoya la zaa, din yen che ka tinzurɔnema da na ti tum tuma be yayili maa polo baligi.

81. Zaŋ chaŋ so' sheŋa Gomnanti ni yen doli kpaŋsi bonzali mini sabiila tuma yayili la, ni be tooi tim be nuu Saamba ni gɔri chani luy' sheŋa ni la sabita polo, GTA mini Ghana Investment Promotion Centre (GIPC) yen zaŋla be kpalanzuya gbuni taba, m-bo pina n-ti ti dundɔŋ ni mini tinduya ni bonzalinima la.

Tinduya ni nema kohibu soya bobu

82. Pumpɔŋɔ, Ghana ŋɔ binsheɣu kam yaa zila tinduya ni nema zi n-kpena zuɣu, ka di zuɣu tahi timsim titali na shiiri la zuɣu, ka di che layidili bi za dede.

83. Ghana CARES din pahiri ayi la ni, Gomnanti yen bola sɔŋsim ti sabiila daabiligu yayili la yaɣ'sheŋa, ka ŋa tooi sɔŋ tayi tinsurɔnema zi kpana tingbɔŋ ŋɔ ni la, ka lee yaligi nema zi yi tinduya ni, ka bo sɔŋsim so'sheŋa din ni sɔŋ daabiligu tumanima la ka be kpe lala nema ŋɔ nambu ni. Yaha, Gomnanti yen kpaŋsila daabiligu tuun'sheŋa ŋan pun benila ka be layim tum n-yaligi, ka maan maali, ka pili mazin'sheŋa ŋan yen maani lala neengahinda ŋɔ.

Dotali bee Payitali, bihi ni daadam gu ka tayi

84. 2022 yuuni la, Gomnanti daa dolisila Ghana School Feeding Programme (GSFP) la ni n-dihi shikuru bihi ban kalinli yiyisi 3,620,468 bindir' sheŋa ŋan mali alaafee shikuriti 10,832 ni dabisili kam puuni. Dimbɔŋɔ nyela din che ka shikurubihi kalinli du zuyusaa, din kuli gbaai 2020/2021 yuuni la, Mmayaankelehi (KG)

maa kalinli pahila 118% ka piraimari bihi maa gba kalinli pahi 40% ka JHS la gba pahi 72%.

85. Gomnanti daa kpuyila bindiriduyiriba mini bindiritaritiba 32,496 ban daa nye payiba, ni tuma maa tiri ba liyiri ka be tooi lihiri be maalibu/dɔyiriba zuyu. Yaha, Gomnanti daa namla da' sheli din daguya kpuyiri yomyom la ti tingbani ɲɔ pukpariba la, din daa yen kpaɲsi tngbani bomma ni nyamma.

86. Din yen che ka nia din nye di bo biɛkulo dimma mini dirisuɲ ti fakari ni mali yil' sheɲa la, Gomnanti daa yola "Livelihood Empowerment Against Poverty (LEAP)" liyiri la n-ti dundona 344,389.
87. 2023 yuuni, Gomnanti na kuli yen tirila shikurubihi dirisuɲ yini bieyu kam.
88. Gomnanti yoola Human Trafficking (HT) tumayili mini Trauma-Informed Care Center ka zaɲ trauma-informed care din tibisa, n-ti bihi 24, payiba 46, ni dabba 27 ban nye be ni zu sheba.
89. Gomnanti na kuli ni bɔri suhudamli tilaa tiri ninvuy'sheba ban tiligi daadamanima zubu (Human trafficking) ka be suhugarigu ni la, ka che m-bo din yen tayi ka gu daadamanima zubuzubu tuma ɲɔ, ka baɲsi asanzanima zaɲ kpa niriba zubuzubu maa polo.

Dagu' kara zaa kpaɔsibu mini di ni yen yiyisi ka zooi shem pahigu din mali dariza ni'

NAABU

90. 2023 yuuni, Gonnanti na kuli yen sɔɔdila tuuntumdiba yayili, yamebo lebiginsim, pukparigu, feera, ni daabiligu yaya la zaa. Dinzuyu ti gahiri nuu m-booni tingbia kam ni o zaɔ o maɔa pahi tingbani ɔɔ lebigibu nia la ni di ni niɔ ka ti zaa layim gbaai kuli ni ti che ti woligu ni suhupielli.
91. Naawuni niɔmi o daalibarika niɔ ti tingbaɔ Ghana ni!!!

Dagu' kara zaa kpaɔsibu mini di ni yen yiyisi ka zooi shem pahigu din mali dariza ni"

BAJETI BACHIPALA

1D1F (One District, One Factory): 1D1F (District yini kam ni di Feera duu) Feera diri mini tuma dur mebu nyela din yen zi tingbanj ɔɔ kpe tuun' kara biebigu ni, din nye lebiginsim kara ti tingbanj. Di nia nyela di bo tuma ti Ghananima tingbani ɔɔ luya ni yaya zaa ni.

African Continental Free Trade Area (AfCFTA): Da' sheli din yooi ni di ɔme kpihim Afrika puuni daabiligu farigu, n-ninɔ li afua ti Afrika daabiligu tuma tingbani maa ni, ka nya anfaani Afrika dahi din na zoorila ni.

Baligibu: ɔɔ so' sheli be ni doli n-cheri ka yelimuɔsirili loɔ baligi.

Taribu: Di nyela be ni doli so' sheli n-tariti arizichi ka di paari Gomnanti tuma duri mini tuma yayili kam.

Pahigu bee m-bo soɔsim pahi bee soɔsim

Situra (Apparel): chinchin' gahinda bal'sheli be ni na koɔhiri sheli feera ni

Balance of Payments: Di nyela gbanj sheli din wuhiri daabiligu kam ni chaɔ shem tingbanj yini mini dunia ɔɔ ni tindu' sheɔa ɔan kpalim sunsuuni saha yini ni, kamani yuuni pirigili bee yuun' muni puuni.

Bajeti: Bajeti nyela so'sheli din wuhiri liyiri ni yen yi luy'sheli na mini liyiri maa ni yen di yel'sheɔa ni. Shehira, kamani daɔ (yili) ni tooi mali be bajeti n-wuhi be ni mali lay'sheli ka wuhi be ni yen dili shem n-jendi duu yɔri, laati mini kom yɔri ni bindirigu. Liyiri maa yi ni pooi, daɔ maa ni toɔyisi m-bo m-pahi bee ka bo paɔbu.

Bajeti samli (Budget deficit): ninɔdimi Gomnanti layidirili yi ti yayi be ni deei farigu sheli zuɔu

Canine: Di nyela pirintuma yayili din wumsiri bahi m-mali ba tumdi bibielim tuma.

Dagu' kara zaa kpaɲsibu mini di ni yen yiƷisi ka zooli shem pahigu din mali dariza ni'

Layidaya dibu (Capital expenditure): ɲo nyela Gomnanti ni di lay'sheli n-niɲ tuun' kara ni kamani pala, shikuriti, ashibitinima, kodolikonima, loorinima, kom mini maɷina. ni.

Palidaa: Di nyela pali yay'sheli loorinima ni doli.

Tuntumdiba sanyoo (Compensation of Employees): Tuntumdiba sanyoo (Compensation of Employees):Dimbɔɲo nyela tuntumdiba yori mini layipahira kam di kpini goligoli yori kamani layiɲmahira din ɲmahiri guri tuma chebu mini takubisi ni pensa

Daadam niɲbuɲ puuni zahimbu: Di nyela zahimbu bal' sheli din zahindi daadam niɲbuɲ puuni

Debt-to-GDP ratio: Di nyela tingbaɲ samli mini di ni maani neen' sheɲa zaɲ mayisi taba.

Bini daa Boobu (Depreciation): saha sheli nema dariza ni booi bee liyiri dariza ni filim shem ti tinduya ni liyiri

Lebiginsim Soɲdiba (Development partners (DOs)):Dimbɔɲo nyela tingbana bee layiɲgunima ban pahiri Gomnanti zuyu ni be pali tingbaɲ lebiginsim nia. DPs shehira n-nyɛ Dunia ɲo totopɔɲ sheli be ni booni 'International Monetary Fund (IMF)', World Bank, African Development Bank (AfDB) bee toɷisigu di be tingbana ayiɷi sunsuuni kamani Germany, United Kingdom n-ti pahi United States of America (USA).

Yuuni bahigu nema shaara (End fo Year Inflation):Nema shaara niɲbu din niɲdi yuuni bahigu goli 'December' ni.

Liyiri dinyayi (Expenditure Overrun): dimbɔɲo niɲdimi Gomnanti yi ti di n-yayi jintɔriba (Parliament) ni sayi ti sheli la zuyu .

Nema ɷi n-yi mini Nema ɷi n-kpena Banchi (Export-Import Bank) (EXIM): Ghana nema ɷi n-yi mini nema ɷi n-kpena tuma yilinima 2016 yuuni zalikpana (Act 911) la n-daa yooi ɷi n-yi mini ɷi n-kpena banchi ɲo ni di soɲ Ghana Gomnanti teha zaɲ chaɲ tinduya ni nema ɷi n-kpena daabiligu polo.

Dagu' kara zaa kpaɲsibu mini di ni yen yiyisi ka zooli shem pahigu din mali dariza ni"

Nema ʒi n-yi Daabiligu Ya (Export Trade Houses) ETH: Di nyela daabiligu ya sheɲa ɲan bɔri tuma tiri daabiligu sheɲa ɲan bɔri tinduya ni daabigonaaate ni be deeri bee yihiri nema bee n-tumdi tiri ba.

Fiscal Deficit: Di wuhirila Gomnanti laɲiparɲo neembɔra din yen yo o laɲidibo ni nti pahi nyɔri yɔbu zuɲu.

Fiscal Operations: ɲannima n-nyɛ kunta mini laɲidibo laasabu maalibu lahibali tibu, Liyiri gbubbu (Cash management), liyiri zaɲ kpehi daabiligu ni (investment), laɲiyɔbo (accounts payable), daabiligu ni neen' sheɲa ɲan bi kohira (Fixed assets), tingbaɲ puuni gbibibu (Internal Control), ni samli yɔbu lebigibu.

Fiscal Policy: Di nyela Gomnanti ni kpuyi laɲidibo mini farigu zal' sheɲa ɲan ni kpaɲsi bomma ni nyamma biehiɲu, di bahi bamdi, dagu' kara biehiɲu .

Fiscal Stress: Di nyela teha din bɔri ni di zahim dundɔɲ ni Gomnanti ni be sababu / muɲisigu ni yuun' sheli din ni bɔri tingbaɲ maa zaa sɔɲsim, di bahi bamdi tuun' sheɲa din ni baligi ʒileli ni yubu niɲbu.

Free SHS: Free SHS nyela zal' sheli Ghana Gomnanti ni zali ka di nyɛ Tingbaɲzuɲulana, Nana Akuffo-Addo ʒemani ni pili sheli 2017, September goli ni. Din yen che ka karimbɔ kam ɲun baɲsim simdi ni o chaɲ SHS chaɲ li ka bi yo kɔbo.

Ghana Cares: Di nyela yaya ayi tuun' sheli din tuyiri Gomnanti ni pun tum sheli koronavirusi tuhi ku (Coronavirus Alleviation Programme (CAP))" la.

Sɔɲsim: (Grants): Dimbɔɲɔ nyela liyiri sɔɲsim sheɲa liyiri tuma duri ni tiri Gomnanti ka di pa la o ti lahi yen yo li mi yaha .

Sɔɲsim din tiri Gomnanti tuma Yay' sheɲa (Grants to other Government Units): Dimbɔɲɔ nyela zaligu ni sayi ti ni Gomnanti yo laɲ'sheɲa n-niɲ tuma yaya kamani Asabuli pɔɲ ni (District Assemblies Common Fund' (DACF)), Pala pɔɲ ni (Road Fund), Ghana Education Trust Fund (GETFUND), Petroleum Related Fund mini Alaafee Bomma Guzuli (National Health Fund).

Dagu' kara zaa kpaɔsibu mini di ni yen yiyisi ka zooi shem pahigu din mali dariza ni"

Gross Domestic Product (GDP):Dimbɔɔ nyela nema ni tuun' sheɔa din be tingbaɔ ni saha yinga dariza ni nye sheli.

Gross International Reserves:Dimbɔɔ zahindila tingbani laɔizuyu dariza bee yiko zaɔ chaɔdi ni yen tooi da nema bee tuma shem tiɔduya ni saha yini puuni. Dina n-lahi wuhiri tingbani liyiri dariza zaɔ mayisi tinduya ni liyiri dariza.

Headline Inflation: Di nyela Bureau of Labor Statistics ni deer lahibal'sheɔa Consumer Price Index (CPI) nima sani n-tiri ti goligoli zaɔ chaɔ nema daa ni duri shem .

Nema dahi dubu (Inflation): Nema mini tuma daa ni pahiri shem shah yini ni.

Import substitution: Di nyela sodoligu din kpaɔsiri nema nema maalibu ka di zaani nema da n-kpena zaani ni di kpaɔsi dundɔɔ ni feera duri.

Nɔ nyela laɔ'nyɔri sheli samdira ni laɔimdi yɔri o ni paɔ laɔ'sheli zuɔu bee sam'sheɔa din doya guli o zuɔu.

Interest payments: Di nyela din tahiri laɔipaɔbu bee n-yɔri nyɔri samli bee talima zuɔu.

IPEP (Infrastructure for Poverty Eradication Programme): Fara Tuhiku Yamebo (Infrastructure for Poverty Eradication Programme): Fara tuhiku yamebo nyela NPP Gonnanti ni tahi tuun'sheli na ni di tuhi ku fara ka filim woliginsim din be fondi ni mini tiɔkpaɔsi sunsuuni. Di nia nyela di ti tiɔkpaɔsi be yelibɔra ka di sɔɔ n-yihi ba fara ni.

Dagu' kara ni tuuri sheɔa: di nyela sania sheli be ni mali zahindi tingbaɔ bomma ni nyamma. Di shehira n-nye bomma ni nyamma zoobu, nema mini tuma daa dubu, tayibu din be tuuntumdiba kpuɔibu ni, tiɔduya ni daabiligu ni chani shem,Gonnanti laɔidibo

Dagu' kara zaa kpaɔsibu mini di ni yen yiyisi ka zoi shem pahigu din mali dariza ni'

toontibo bee nyaɔɔ labbu, nti pahi Bank of Ghana ni gbaari so' sheɔɔ din mali bukaata ni, ni niriba yelibɔra mini yelibɔra maa nyabu.

Alikauli gbaabu (MoU): Di nyela niriba ayi bee ni garibu ni sayi ti ni be tum tuun' sheli ka sabi li niɔ gbaɔ ni n-dihi b.

Module: di nyela burili din woligi di ko ka ni tooi layim taba n-nam zay' karili.

Monetary Policy: Di nyela tingbani liyiri dibu yilinima ni kpuyi so' sheɔɔ ni di yuli layipaɔda sheɔɔ din bi yuurila nyɔri yɔbu zuɔu bee liyiri ni yen nɔmari shem, nyɔri ni yen pahiri shem, din yen che ka nema daa zani.

Dagu' bihi lebiginsim sochibiga (MSME): Nyela tuun'sheli ni be ni bi kpuyiri niriba pam, ka be liyiri nyabu gba mali tariga ka ku tooi yayi lala tariga maa zuɔu .

National Builders Corps (NABCo): Di nyela so'sheli Ghana Gonnanti ni kpuyi ni o nam tuma vienyela n-ti ban karim yunivesiti naai ka ka tuma la. Di nyela din yen che be bieɔigu ni muyisigu baligi, ka lahi le ba bansim din yen che ka be tum n-kpaɔsi tingbani nɔ bomma ni nyamma soya.

Dagubihini mini Dagui; sayisa Tumayilinima (National Board for Small nad Medium Scale Industry): Dagubihini Tuma yilinima nyela tuma yay'sheli ban tumdi ka bi bɔri nyɔri layipaɔbo ni. N-nyela ban be tingbani nɔ daabiligu Minisita tuma yayili ni, ni be kpaɔsi dagubi'sheɔɔ be ni boli SMEs la toontibo lebiginsim.

National Afforestation Programme (NAP): Di nyela tibɔna ni kpi luy' sheɔɔ la tihini labi sa din ka niriba yen pahi soɔɔ ka tibɔna nɔ nya lebiginsim din nia nye di che ka tɔnkpaɔnima bieɔigu tihigi, di bahi bamdi faranima la.

Dagu' kara zaa kpan̄sibu mini di ni yen yiyisi ka zooli shem pahigu din mali dariza ni'

National Disaster Management Organisation (NADMO): Di nyela Gomnanti tuma yay'sheli din yuuni gamu /sarati nti pahi nimmohi yela Ghana ɔɔ.

Non-Oil Real GDP: Di nyela tingbarj ni bomma ni nyamma shaara ninbu gbaai yihila din nye kparam daabiligu.

Non Oil Real GDP Growth: Di nyela binsheɣu din zahindi bomma ni nyamma ni nabiri shem yayili kam ni yuuni puli ni, gbaai yihila kparam yayili la ko.

Din pa Farigu layinyara: Layinyara ɔɔn pa Farigu (Non Tax Revenue): Gomnanti ni nyari lay' sheɣa ka di pala farigu ka be deei. Di shehira n-nye lay'sheɣa ɔɔn yi niriba ni yo lay' sheɣa ni be deei laasinsinima, ni niriba ni zaɔɔ Gomnanti binyera tum ka yo lay' sheɣa, nti pahi yo' sheɣa ɔɔn yina Gomnanti tuma ni.

Outstanding Obligations: Layidibo tumayili minisita talahi lay' sheɣa din tu ni MDAnima, nti pahi 2016 yuuni sam' sheɣa ɔɔn beni ni di yo n-ti Gomnanti tuma duri.

Outturn: Niɔɔsim ni ninj shem bee yela ni chaɔɔ shem.

Primary balance : Di nyela woliginsim di be Gomnanti farigu mini nyɔɔri ni ka layidiri sheɣa zuɣu (sama yɔɔbu bi pahi dimboɔɔɔ zuɣu). ɔɔn ni tooi zaɔɔ buyisi kamani nema mini tuma (GDP) koɔbiga vaabu puuni yay' sheli.

Primary surplus (deficit): Di yerila liyiri din di pani yuuni buyisa zuɣu di pahi lala saha layidili ka di pɔɔri gari o ni nya lay' sheli farigu deebu ni ka nyɔɔri din yɔɔri Gomnanti samazuɣu nuu ka di ni.

Projected Growth Rate: Ghana bomma ni nyamma ni yen zooli shem yuun' yini ni shem.

Real GDP: Di zahindila tingbarj ni neenamda ɔɔn pun maali zali gu nema daa yiyisibu

Layinyara (Revenue): Di nyela lay'sheɣa Gomnanti ni nyari yiri yaɔɔ mini tinduya ni la zaa.

Bingulibo din yen ti bindirigu mini Tuma (Rearing for food and Jobs (RGJ)): Ghana Gomnanti tuun' palli din yen che ka

Dagu' kara zaa kpaɔsibu mini di ni yen yiyisi ka zooli shem pahigu din mali dariza ni'

binkɔbiri gulibu nye dariza, ka che ka binkɔb'baligu beni saha kam, ka di nam tuma pam din yen leei niriba pam tuma.

Sensitization: Saha sheli labisigu din mahiri suhu zaɔɔ chaɔɔ yel' sheɔɔ din mali suhudambo polo.

Dagubihini mini Dagusayisa (SMEs): ɔnannima nyela zingamazuyu tuun' sheɔɔ ɔnan bi deeri soɔsim, ka kpuyiri tuuntumdiba biela.

Social Benefits: Gomnanti ni yɔri lay' sheli tiri niyilimbuyum mini kom tumayilinima, nti pahi kpama zuyu, ka di nyela o yo li mi ti ninvuy' sheba ban zaɔɔ li ku be bukaata.

Squadron: Di nyela linjimanima yiyirigu din mali yiyirigu diba ayi bee garibu nti pahi ban tu ni be zaɔɔ li yiyi maa zuyu.

Subsidy: Di nyela Gomnanti ni ti tinɔbihi lay' sheli ni di baligi be muɔisigu din za be zuyu.

Surveillance: Di nyela so'sheli be ni doli n-kpahinda yelli vienyela.

Tidal wave: Di nyela teeku kopalisi, di bahi bamdi, tingbandamli din ninɔdi teeku la.

Transparency: Dimbɔɔɔ nyela Gomnanti ni tiri tinɔbihi lahibali yom ka dayiri kani zaɔɔ chaɔɔ o ni tumdi o tuma shem.

Palidaa: Di nyela palidaa, din gɔhiri tinsi ayi bee ni garibu, shipunima zani shee, yiyirisi lubu shee, nti pahi be ni pii luy' sheɔɔ ɔnan waya ni be ni ziri ziya doli pal' sheɔɔ ɔnan waya.

Nema mini tuma zaɔɔ tum tuma: Gomnanti ni diri lay'sheli niriba yɔbu ni, be ni tum o tuma ti o bee n-ti zama zuyu .

Value Added Tax (VAT): Di nyela farigu sheli Gomnanti ni zaɔɔ pa nema mini tuma zuyu di maalibu bee di tumbu shee.

V20 (Vulnerable Twenty): Di nyela bomma ni nyamma barina kar' sheɔɔ dunia ɔɔ tulim ni maasim ni tahini tingban' sheɔɔ ɔnan lu n-ti li.

Di yay' sheli – bomma ni nyamma yayili tuma din layim yay' karili ni ka bomma ni nyamma tuma piri.

YouStart: Di nyela so'sheli Gomnanti ni bɔri ni doli bo liyiri mini soɔsim ti pay'sara ni nayichimba ban Yuma paai (18-40) ni pay'sara

Dagu' kara zaa kpaɔsibu mini di ni yen yiyisi ka zooi shem pahigu din mali dariza ni'

ni naɣichim'sheba pun mali be daabiligu ka paai lala Yuma ŋɔ ni, ni be me ka yaligi be daguya.

Youth Employment Agency (YEA): YEA nyela tuun'sheli 2015 yuuni la zal'kpana (Act 887) ni daa yooi sheli, ni di che ka lebiginsim, layisigu, vihigu ka bo tuma mini ŋa kpini tuma na ti ti Ghana payisara ni nachimba.

